

A close-up photograph of a person's hand holding a small, square book. The book has a red and orange gradient cover with the text 'Sigmund Freud' in white serif font and 'RÖM' in a smaller, dark serif font below it. The hand is holding the book against a dark blue, textured jacket with visible buttons. The lighting is soft, highlighting the textures of the book cover, the hand, and the jacket.

Sigmund
Freud
RÖM

Pocketrevolution på svenska

3

Kulturmagasinet *Horisonts* svartvita tv-bild visade en bokhandelslokal, där en dam i hornbågade glasögon och mörk kappa snurrade på ett pocketställ av metall medan hon koncentrerat studerade boktitlarna. Kameran zoomade in bokomslag märkta Aldus, Delfin och Prisma medan kvinnan plockade bland böckerna. Hon valde bort titeln *Naivister och realister* av Erik Blomberg och beslutade sig i stället för ett exemplar av *Världslitteraturens historia* av Francis Bull.¹

Kvinnans något stela poser och den entoniga speakerrösten som kommenterade skeendet må för en nutida betraktare framstå som amatörmässiga. Vid inspelningstillfället 1962 var dock avsikten att visa upp en dramatiserad version av en händelsekedja som enligt programmakarna var på väg att revolutionera den svenska bokmarknaden. Speakerrösten, som uppenbarligen tillhörde en äldre herre, beskrev damens bläddrande som tecken på ett nytt shoppingmönster som skulle skaka om hela branschen: ”Vi har fått bevittna ett praktiskt exempel på något som för några år sedan betraktades som omöjligt i Sverige och som nu är på väg att bli något självklart: den svenska kvalitetspocketboken.”²

Därefter övertogs scenen av en ung man med självsäker uppsyn, som höll en mindre föreläsning på samma tema. Enligt honom var pocketboken ”vår tids största – *den största* – händelsen i vår tid när det gäller folkbildning”. Den svenska kvalitetspocketboken hade medfört att ”vem som helst i dag för en billig penning kan tillägna sig kunskap som förut har varit förbehållen ett fåtal”.

Ynglingens namn var Per I. Gedin och han var högst partisk i frågan. Fem år tidigare, på hösten 1957, hade han tagit initiativet till Sveriges första kvalitetspocketserie, Bonniers populärvetenskapliga Aldusböcker.³

Lanseringen av dessa böcker blev inledningen på den svenska versionen av ett av mellankrigstidens viktigaste bokmarknadsfenomen, känt som "the paperback revolution", pocketrevolutionen.⁴ Fenomenet hade allra störst genomslag i engelskspråkiga länder genom serier som Penguin och Pocket Books, men även i exempelvis Skandinavien, Italien, Frankrike och Västtyskland togs liknande initiativ.⁵ I Sverige skulle alla de stora bokförlagen och flera av de mindre efterhand starta egna pocketserier. På Aldus följde snart Prisma-, Tema-, W&W-, BOC- och PAN-serierna, för att nämna några. Vid mitten av 1960-talet var succén som störst, för att sedan plana ut under 1970-talet.⁶ Att kvalitetspocketboken spelade en enormt viktig roll som kunskapsförmedlare under decennierna efter andra världskriget har tidigare framhållits av flera internationella forskare.⁷

I det här kapitlet undersöks fenomenets svenska historia utifrån ett kunskapshistoriskt perspektiv. I fokus står den boom av populärvetenskapliga pocketböcker som från sent 1950-tal och ett tiotal år framåt fick "ämnen som filosofi, politik, konst, litteratur, fysik, religion, matematik, astronomi, och medicin [att] svämma över bokhandelsdiskarna från hyllor och montrar och specialgjorda karuseller", som en skribent i *Aftonbladet* en gång uttryckte saken.⁸ Genom att publicera aktuella vetenskapliga texter i pocketformat, trycka upp dem på billigt papper och sälja dem till pressade priser, ville initiativtagarna till de nya pocketserierna göra kunskap till en modern konsumtionsvara.⁹ Populärvetenskapliga kvalitetspocketserier som Aldus fungerade som arenor för kunskap, som inte enbart valdes ut, förpackades och spreds "uppifrån" utan även kommunicerades och förvaltades inom ett flertal samhällsinstanser och miljöer.¹⁰ Att studera en lista över Aldus samlade utgivning är därför som att få en snabbkurs i vilka vetenskapliga, intellektuella och politiska frågor som gjorde sig gällande under den period då böckerna gavs ut. En sådan lista kan fungera som en spegling av det samhälle och den tid för vilken den sattes samman och kan därmed ge fördjupad förståelse för vad som uppfattades som samhällsrelevant kunskap där och då.¹¹ Det handlade till stor del, men inte enbart, om akademisk kunskap som genom pocketboken spreds till en stor potentiell läsekrets. Hur togs denna kunskap emot i offentligheten och vilka var dess fysiska och sociala förutsättningar? Vad hände med den, när den förpackats i billigsboksform för att spridas i

folkbildande och kommersiella syften? Avsikten med det här kapitlet är att undersöka dessa frågor närmare.

Om 1960- och 1970-talens svenska bokmarknad kan betecknas som en övergripande infrastruktur för kunscapscirkulation, kommer Aldus att här behandlas som en arena inom denna infrastruktur. Dessutom presenteras några av de aktörer som skulle bli avgörande för vilka sorters kunskap som synliggjordes genom Aldus och dess underserier. Bland dessa återfanns dels författare, dels några förlagsmedarbetare vars uppgift det var att välja ut och distribuera innehållet.¹²

Pocketbokens internationella historia

Pocketbokens storhetstid nådde sin höjdpunkt under 1960-talet. Den moderna pocketbokens födelse brukar dock dateras till år 1935, då den allttjämt legendariska Penguinserien grundades av den brittiske förlagsmannen Allen Lane. Penguin var inte den första bokserien i sitt slag i historien. Tvärtom hade den lånat flera av sina mest kännetecknande drag, såväl innehålls- som formmässigt, från föregångare som de tyska Albatrossböckerna.¹³ När det gällde medialt och publikt genomslag skulle dock Penguin överskugga de flesta av sina konkurrenter. De stramt formgivna böckerna med sina enkla färgfält, där varje genre kännetecknades av en egen färg, gav serien en enhetlig karaktär och bidrog till att göra den till ett av 1900-talets visuellt starkaste varumärken.¹⁴ På den amerikanska marknaden mötte dock Penguin en allvarlig medtävlare i kampen om bokenköparna. Där hade bokserien Pocket Books lagt grunden till en amerikansk pocketrevolution genom sin storslagna entré på marknaden 1939.¹⁵ Pocket Books var inte bara det företagsnamn som för många skulle bli synonymt med produkten som sådan. Den var även den mest säljande pocketserien på den amerikanska marknaden. En stor del av succén berodde på det låga priset (en viktig del av Pocket Books affärsidé var att böckerna skulle kosta 25 cent styck). Under den första femårsperioden 1946–1951 såldes seriens mest framgångsrika titel, Benjamin Spocks *The Common Sense Book of Baby and Child Care* (*Sunt förnuft i barnavård och barnuppföstran*, 1950), i cirka tio miljoner exemplar per år och den trycktes om 59 gånger.¹⁶

PENGUIN
BOOKS

274ms
2

FICTION

**THE MAIN
TITLE**

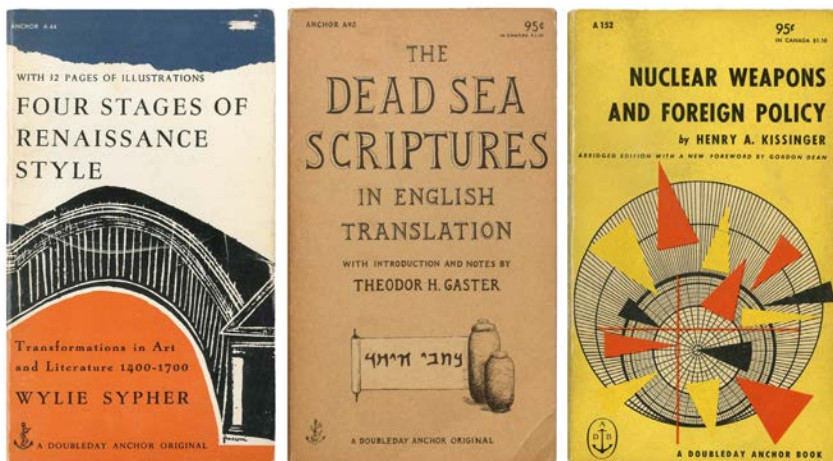
FICTION

THE AUTHORS
NAME

2/6

● **DET AMERIKANSKA BOKFÖRLAGET** Doubledays pocketserie Anchor Books, grundad 1953, var en av Aldusseriens främsta förebilder.

En mindre, men mer exklusiv, sektor av den amerikanska pocketbokmarknaden intogs av de så kallade kvalitetspocketserierna, som introducerades i USA i början av 1950-talet. Kvalitetspocketböckerna skilde sig från sina föregångare genom att de trycktes upp i mindre upplagor på papper av högre kvalitet och såldes till något högre priser än tidigare.¹⁷ Genomslaget för dessa pocketböcker kan helt klart betraktas som en revolution i det lilla. Kvalitetspocketböckerna skulle komma att bli avgörande för pocketbokmediets fortsatta popularitet, inte minst på de västeuropeiska bokmarknaderna.

Här utmärkte sig Doubledays Anchor Books, grundad 1953, som den första serien i sitt slag. Till form och innehåll skilde sig Anchor Books från serier som Penguin eller Pocket Books, vilka masstillverkades med billigast möjliga metoder och material. Anchor Books hade ett populärvetenskapligt innehåll, var omsorgsfullt formgivna och trycktes i för sammanhanget mycket små upplagor. De kostade mellan 85 cent och 1,25 dollar, vilket var

● **FORMGIVAREN JAN TSCHICHOLDS** DESIGNSKISS till Penguinserien från 1948, i skala 1:1.

klart dyrare än de pressade priser som en gång etablerat pocketboken på den amerikanska marknaden.¹⁸ Seriens upplagor låg på 8 000–10 000 exemplar, vilket kan jämföras med den amerikanska normalupplagan på minst 150 000 exemplar för pocketböcker.¹⁹ En sådan jämförelse blir dock inte särskilt rättvis eftersom dessa böcker i första hand var utformade för att tilltala en specifik kundgrupp.

Jason Epstein, grundaren av Anchor Books, hade till skillnad från de stora pocketförlagen inte siktet inställt på en massmarknad, utan inriktade sig på collegestudenter och andra personer med anknytning till universitetsvärlden.²⁰ Det var för övrigt serien Anchor Books som var den direkta förebilden för den svenska pocketserien Aldus, huvudrollsinnehavaren i det här kapitlet.

Aldus tar form

Per I. Gedin, som vi redan fått stifta bekantskap med i början av kapitlet, har beskrivit hur han kom i kontakt med pocketserien Anchor Books då han år 1956 genomförde en studieresa till New York för Bonniers räkning. Gedin, som då var relativt nyanställd på förlaget, hade skickats ut för att ta pulsen på den amerikanska bokbranschen. Främst ville han undersöka den framväxande marknaden för pocketböcker, ett fenomen som uppmärksamhetsmats stort på en internationell nivå, men som ännu inte hade slagit rot på den svenska marknaden.

Gedin har i efterhand berättat om hur han fastnade för en specifik titel som gjorde honom särskilt begeistrad.²¹ Boken hette *Four Stages of Renaissance Style: Transformations in Art and Literature 1400–1700* och var utgiven i just Anchor Books. Det konsthistoriska översiktsverket hade tryckts i en med massmarknadsmått mätt liten upplaga och utgåvan var omsorgsfullt formgiven.²² Det som fascinerade Gedin var att en smal titel med begränsad läsekrets kunde ges ut som pocket och förväntas gå med vinst. Han ville nu få chansen att introducera detta koncept på den svenska marknaden.

Ambitionen var att publicera aktuell, vetenskaplig forskning i visuellt tilltalande pocketböcker till priser som skulle kunna locka till impulsköp. Den unge visionären sålde in idén till sina överordnade på Bonnier med argumentet att han endast ville satsa på böcker ”som skrivits av topp-

namnen inom varje fack”. Som Gedin själv senare har beskrivit det förhåll man sig från förlagets sida först kallsinnig till idén men lät sig efterhand bevekas, med förbehållet att man skulle börja med en ytterst begränsad upplaga.²³

Per I. Gedin, som föddes 1928 i en judisk Berlinfamilj, fick växa upp i litteraturens omedelbara närhet. Hans svenskfödda mor Lena hade varit en framgångsrik litterär agent i Tyskland och hade, efter att familjen tvingats fly till Sverige 1938, etablerat sig som en av de första representanterna för yrket här i landet.²⁴ I familjens bostad i Stockholm rörde sig ständigt personer ur den svenska litterära offentligheten, såväl välkända författare som förlagsfolk. I sina memoarer har Gedin beskrivit hur uppväxtmiljön tidigt präglade honom och gjorde honom inställd på ett framtida yrkesliv inom förlagsvärlden.

Han förberedde sig genom att studera konsthistoria vid Uppsala universitet. Gedin vägledades i sina studier av professor Gregor Paulsson, vars intresse för ämnet hade en kultursociologisk prägel och inriktades på frågor om konstens roll i samhället.²⁵ Kort efter att Gedin tagit sin licentiatexamen blev han kontaktad av Gerard Bonnier, som då var verkställande direktör för Albert Bonniers förlag. Bonnier erbjöd Gedin en anställning på förlaget, enligt Gedin efter att ha hört gott om den unge licentiaten av en nära medarbetare.²⁶ Han skulle redan efter kort tid komma att stiga i graderna. Vid tiden för sin Amerikaresa 1956 hade han fått ansvaret för Bonniers bokklubb.²⁷

På hösten 1957 fick Gedin möjligheten att starta en mindre serieutgivning av pocketböcker under Bonniers flagg. Det rörde sig om tre titlar som trycktes i det nya formatet 11 × 18,5 cm och fick serienamnet Aldus. De tre böckerna var Eli F. Heckschers ekonomihistoriska standardverk *Svenskt arbete och liv*, Margaret Meads *Kvinnligt, manligt, mänskligt* och *Makt och rätt* av Ivar Strahl. De två sistnämnda var en klassiker inom antropologin, tidigare publicerad på Tidens förlag, samt en omarbetad version av en kursstencil i straffrätt från Uppsala universitet.²⁸ Priserna låg mellan 5:75 för Strahls bok på 120 sidor och 11:75 för Heckschers.

Böckerna formgavs av Vidar Forsberg. Denne formgivare, som anställdes på Bonnier i mitten av 1950-talet, hade förnyat förlagets ordinarie utgivning genom att introducera det internationellt sett dominerande antikva-

typsnittet Janson. För pocketutgivningen valde han i stället Baskerville, som ansågs passa bättre för det mindre formatet.²⁹ Forsbergs formgivning av Aldus var sparsmakad och typografiskt genomtänkt – en design som skulle väcka förtroende genom att signalera akademisk tillförlitlighet.³⁰ Det var Forsberg som kom med förslaget att döpa bokserien till Aldus, efter den venetianske boktryckaren Aldus Manutius.³¹ Denne renässansman hade under 1400-talet både uppfunnit nya typsnitt för boktryck och lanserat böcker i mindre format. Ett slags förelöpare till pocketböckerna, om man så vill. Med inspiration av Manutius boktryckarmärke skapade Forsberg Aldusböckernas symbol, en delfin som slingrar sig runt ett ankare. På försättsbladen i de första årens böcker fanns en kort beskrivning av Manutius insats, där han beskrevs som ”en av den antikinspirerade humanismens banbrytare” och ”den moderna bokproduktionens fader, den förste som genom popularisering av innehållet och en billigare produktion sökte göra boken åtkomlig för en bredare allmänhet”.³² En värdig förebild för den ambitiösa svenska pocketserien, med andra ord.

Pocketboken i tiden

Per I. Gedin skulle senare argumentera för att pocketboken på samma sätt som ”månraketer, elgitarrer, jetplan och frysskåp” var ett uttryck för den tidsanda som rådde under efterkrigstiden. En anda som präglades av framstegsoptimism.³³ Han var inte ensam om att betrakta den pappersinbundna boken på detta sätt, som ett helt nytt medium med nästintill oändliga möjligheter. Under 1950- och 1960-talen talade man gärna om pocketboken som ett modernt och ”demokratiskt” medium, inte minst i jämförelse med den dyrare, inbundna boken.³⁴ I tidningar, på tv och i reklamannonser diskuterades ”den nya boken”, som på grund av sitt låga pris och tilltalande yttre skulle vara tillgänglig för helt nya grupper av bokläsare och -köpare.³⁵ Både i Sverige och i andra europeiska länder gjordes läsarundersökningar där man slog fast att de nya pocketböckerna främst konsumerades av yngre

● PER I. GEDIN SOM UNG BOKFÖRLÄGGARE, fotograferad tillsammans med sina pocketböcker för ett reportage i *Vecko-Journalen* 1964.

personer, företrädesvis gymnasieungdomar och studenter.³⁶ ”Det är alltså främst ungdomen som köper pocketböcker (vi som trodde att de bara hängde på Hötorget med långt hår)”, skrev man i *Dagens Nyheter*, en iakttagelse som av allt att döma var korrekt.³⁷ Till viss del kan detta förklaras av att pocketböcker med vetenskapligt innehåll användes som kurslitteratur på universiteten.³⁸

Enligt bokhistorisk forskning fanns dock ytterligare en aspekt som var minst lika betydelsefull, nämligen pocketbokens funktion som identitetsmarkör. Kritiker varnade tidigt för risken att pocketböcker köptes för att visas upp, snarare än för att läsas.³⁹ Inom tysk samtidshistoria talar man ibland om det sena 1960-talet som präglad av en ”Suhrkampkultur”. Begreppet, som myntades av litteraturvetaren George Steiner 1973, syftar på det förlag som introducerade en stor del av den nya vänsterns tankegodis för en västtysk läsekrets. Genom förlaget Suhrkamps pocketserie edition suhrkamp, grundad 1963, fick en ung och läshungrig generation sitt lystmäte av politisk teori och andra aktuella texter som förmedlade tidsandan.⁴⁰ En ny läskultur växte fram, som genom att samspela med den radikala tidsandan skulle bidra till att göra politisk teori till en storsäljande genre.⁴¹

Den här bilden har dock nyanserats av senare forskning. Författarna till boken *rowohlts deutsche enzyklopädie: Wissenschaft im Taschenbuch 1955–68* menar att Suhrkamps framgångssaga grundlades redan på 1950-talet genom den populärvetenskapliga rde-serien, rowohlts deutsche enzyklopädie, som gavs ut av Rowohlts förlag. Genom att publicera aktuell vetenskap i billiga och lättillgängliga utgåvor skulle denna bokserie förändra den västtyska bokmarknaden i grunden, enligt dem.⁴²

I jämförelse med såväl den västtyska som den anglosaxiska bokmarknaden slog den moderna kvalitetspocketboken igenom relativt sent i Sverige. När den väl hade introducerats gick det dock desto snabbare för den att etablera sig i allmänhetens medvetande. 1959, två år efter att Aldus lanserats, fick Per I. Gedin Bonniers förtroende att presentera ytterligare en pocketserie. Den så kallade Delfinserien var en renodlat skönlitterär serie med författarskap som Pär Lagerkvist och Albert Camus. Året därpå, 1960, fick Gedin möjligheten att bilda det egna Aldusförlaget, ett eget pocketförlag som skulle ligga under Bonnierkoncernen. På Aldusförlaget utgavs hädanefter både fackboksserien Aldus och den skönlitterära Delfinserien.

● TRE BOKTITLAR ur den västtyska pocketserien rowohlts deutsche enzyklopädie, rde, utgiven av Rowohlts förlag med början 1955.

1960 skulle Aldus dessutom få sin första riktiga konkurrent i den då nybildade Prismaserien. Prisma startades av Biblioteks-förlaget som var ett dotterföretag till NKI-skolan, Nordiska korrespondensinstitutet. Snart övergick det till att bli ett självständigt pocketförlag. Det företrädde av förlagsredaktören Gösta Åberg under förlagschef Bertil Hökby.⁴³ Förlaget inledde sin utgivning med 23 böcker i blandade ämnen som astronomi, biologi och litteraturvetenskap, samt en del skönlitterära titlar. Utgivningstakten ökade snabbt och året därpå gav man ut 51 titlar.⁴⁴ 1964 såldes Prisma till Tidens förlag. Aktiemajoriteten kom därmed att tillfalla den socialdemokratiska partistyrelsen.⁴⁵ Nästa stora svenska pocketboksatsning kom 1962. Per I. Gedin, som då hunnit gå vidare till att bli förlagschef på Wahlström & Widstrand, startade där en ny pocketserie som han kallade W&W-serien. Den innehöll både fack- och skönlitteratur.⁴⁶ Egentligen var det först vid den här tidpunkten som det svenska pocketbokfenomenet fick fart på allvar. Från och med nu fanns flera pocketserier av ungefär samma storlek, som med likartade förutsättningar konkurrerade om de svenska bokköparnas gunst.

Reklam och annan marknadsföring

De första Aldusböckerna presenterades med ett högt tonläge, som "en viktig händelse i svensk bokutgivning".⁴⁷ Avsikten bakom serien var, enligt förlaget, att introducera "alla vetandets områden i oavkortade prisbilliga utgåvor". Det var tydligt att man hade ambitionen att slå igenom hos en delvis ny publik med hjälp av metoder som bröt mot gängse praxis. En bärande tanke bakom den moderna pocketboken, och sedan länge en av grundpelarna i Penguins framgångsrika försäljningsstrategi, var att böckerna skulle "sälja sig själva" genom sitt tilltalande yttre och sin placering i butiken.⁴⁸ I debattboken *Den nya boken* argumenterade Gedin för att pocketböckernas omslag skulle locka kunden till impulsköp på samma sätt som "en färgbild av knapriga, bruna köttbullar utanpå det djupfrysta köttbullspaketet". Som "affischer i miniatyr" skulle de vara både vackra och informativa och väcka ett "ha-begär".⁴⁹ För att omslagen skulle uppnå önskad effekt – att få kunden att stanna upp och köpa en bok på impuls – krävdes att de exponerades på rätt sätt. Med pocketböckerna kom därför snurrställan av metall in i bokhandeln. Dessa skulle gärna placeras i närheten av disken för att distrahera kunder som var på väg in i eller ut ur butiken.⁵⁰ Kvinnan i tv-inslaget som refererades i början av detta kapitel var på så sätt den ideala pocketbökköparen, en person på språng som inte kunde motstå frestelsen av ett lockande bokomslag.

Samtidigt satsade både Aldusförlaget och konkurrenten Prisma stora resurser på traditionell marknadsföring. I branschorganet *Svensk Bokhandel* kunde man under hela 1960-talet följa de båda pocketutgivarnas kapplöpning i annonser, reportage och olika topplistor. När det gäller annonseringen fanns slående likheter mellan förlagens strategier, inte minst då de tydligt skilde ut sig från mer traditionella bokannonser i samma tidskrift. Man satsade på stora och synliga annonser som kunde löpa över flera sidor och ibland inkluderade själva tidskriftsomslaget eller utfällbara bilagor. Ibland kunde serierna säljas in med hjälp av porträtt på kändisar och andra bemärkta personer som talade sig varma för böckernas höga standard. "För den som vill hålla sig à jour med frågor som rör sig i tiden är Prisma-böckerna idealiska", anmärkte till exempel skådespelerskan Ingrid Thulin i en annons. Vid hennes sida fanns Per Ohlin, professor i nationalekonomi,

som menade att Prisma märkte ut sig genom sitt ”gedigna innehåll” och gav ”den stora allmänheten tillgång till utmärkt populärvetenskaplig litteratur”.⁵¹

Begreppet kvalitetspocketbok, som användes för att definiera både Aldus och Prisma, belyser en återkommande motsättning inom bokhistorien, nämligen uppdelningen mellan så kallad kvalitetslitteratur och populärlitteratur eller kiosklitteratur.⁵² I marknadsföringen och lanseringen av Aldus och Prisma kan vi se hur denna inrotade motsättning både befästes och ifrågasattes. Samtidigt som pocketformatet var ett massmarknadsfenomen, vars främsta företrädaren var just lättillgängligheten och det låga priset, har det funnits ett behov av gränsdragning mellan å ena sidan populärkulturell ”kiosklitteratur” och å den andra ”kvalitetspocketböcker”.⁵³ Marknadsföringen av de nya pocketserierna spelade ofta på en uppfattning om pocketböcker som placerade i gränslandet mellan kvalitet och popularitet. Å ena sidan beskrev annonstexterna ofta böckernas framgångar i försäljnings- och upplagesiffror, å den andra var man noga med att särskilja dessa nya pocketböcker från deras äldre och billigare motsvarigheter, genom att sätta ord som ”modern” och ”kvalitet” i centrum.⁵⁴ Samtidigt upptogs alltmer av *Svensk Bokhandels* redaktionella material av frågor som specifikt rörde pocketböcker. Exempelvis förekom en långlivad debatt om vad den nya boken egentligen borde kallas – ”pocketbok” ansågs för svengelskt medan ”fickbok” var för likt ”flickbok”.⁵⁵ Man uppmärksammade även de många logistiska utmaningar som den snabbt eskalerande pocketutgivningen innebar för bokhandlarna, samt olika lösningar på dem.⁵⁶

Pocketförlagens kunskapsaktörer

Trots att det startades flera svenska pocketserier vid ungefär samma tidpunkt var det en enskild individ som mer än någon annan skulle få personifiera 1960- och 1970-talens svenska pocketrevolution. Per I. Gedins roll som ”den svenska pocketbokens gudfader”⁵⁷ befästes redan tidigt i hans karriär och skulle cementeras efterhand, inte minst genom hans eget idoga arbete för att stärka det egna varumärket. I debattböcker som *Den nya boken* från 1966 och *Litteraturen i verkligheten* från 1975, samt i memoarboken

Förläggarliv från 1999, har Gedin målmedvetet mejslat fram sin egen roll som Sveriges pocketexpert.⁵⁸ Denna roll utvecklades då han avancerat till förlagschef, först för det egna Aldusförlaget och sedan för det traditions-tyngda Wahlström & Widstrand. Närhelst pocketboken diskuterats, analyserats eller kritiserats har Gedin alltsedan dess lyfts fram som sakkunnig och/eller partisk debattör. Hans status som en av den svenska pocketbok-utgivningens viktigaste kunskapsaktörer torde därmed vara given.⁵⁹

I studier av förlagsbranschens betydelse har förläggaren gärna framhållits som den risk- och initiativtagare som möjliggjort för både litterära och vetenskapliga texter att nå fram till en läsande publik. Förläggarrollen har i sådana skildringar ofta varit omgärdad av ett mytiskt skimmer och framhävts i beskrivningar av excentriska och viljestarka personligheter.⁶⁰ Den arketypiske förläggaren, vare sig han är en fantasifigur eller har motsvarigheter i verkliga personer, har framställts som en kulturpersonlighet som sätter kulturella värden framför ekonomiska hänsyn. ”En bokförläggare är inte någon grossist i socker, margarin och fläsk”, som Herman och Sven Stolpe skrivit i en kåserande framställning från 1964: ”Det är inte magens behov han skall tillfredsställa utan själens.”⁶¹

Förlagsredaktörens roll har uppmärksammats desto mindre. Den klassiska bilden av redaktören är den av en hårt arbetande tjänsteman – eller oftare tjänstekvinna – vars insats förvisso är oundgänglig både för förlag och för författare, men som ändå förblir anonym.⁶² I detta sammanhang framstår Gedins position som desto mer intressant, då han grundlade såväl sin egen som Aldusböckernas framgångar redan under sin tid som förlagsredaktör. Att döma av hans egna minnesanteckningar var den unge Gedin både ärelysten och egensinnig. Hans aktörskap tycks ha förenat kulturpersonligheten och grosshandlaren i bröderna Stolpes beskrivning ovan. Att detta uppfattades som en idealisk blandning för en person i pocketbokbranschen visar för övrigt den *DN*-artikel som i mitten av 1960-talet presenterade Prismas förlagschef Bertil Hökby med orden: ”Personligen har [han] ett förflutet i speceribranschen och inom bokdistributionen, en lycklig kombination när det gäller pocketböcker.”⁶³ Pocketbokfenomenet öppnade den svenska bokmarknaden för ett mer kommersiellt förhållningssätt till litteraturen, och bidrog till att destabilisera den piedestal som den tidigare placerats på.

Som förlagsredaktör och sedermera förlagschef hade Gedin både en främjande och en förmedlande roll. Genom att uppsöka författare och vara delaktig i beslut rörande produktion, design och distribution fick hans initiativ stor betydelse för spridandet av ny kunskap. Samtidigt var det fråga om ett lagarbete, där ett flertal personers insatser hade avgörande betydelse för slutresultatet. Redaktionen för Aldusförlaget bestod, förutom av Gedin själv, främst av kvinnliga medarbetare. Från Bonniers Folkbibliotek rekryterades förlagsredaktören Märta-Stina Danielsson som, liksom Gedin, hade en akademisk examen i humanistiska ämnen från Uppsala universitet.⁶⁴ För kassa och bokföring ansvarade Ingela Ingelsson.⁶⁵ I sina memoarer ger Gedin en utförlig beskrivning av arbetet med att etablera Aldusböckerna på den svenska bokmarknaden och i svenskar-nas medvetande. Här framgår att man redan vid utgivningen av de första titlarna aktivt sökte upp texter som skulle kunna bidra till att sprida akademisk kunskap till en bredare allmänhet. Genom att välja texter som behandlade avancerade ämnen på ett lättillgängligt sätt och ge dem en tydlig och säljande form föresatte man sig att nå ut till fler än de närmast berörda.⁶⁶

Vilka egenskaper värdesattes då hos en pocketredaktör? En fingervisning om detta gavs i en jobbbannons, publicerad i *Svenska Dagbladet* 1967, där man eftersökte ”en ung akademiker som kan ta hand om en del av vår populärvetenskapliga pocketutgivning”. Den viktigaste meriten hos den sökande var enligt annonsen ”personliga kontakter i universitetsvärlden”, liksom att personen var ”utåtriktad och intresserad av vad som händer och sker i världen”.⁶⁷

När Per I. Gedin lämnade Aldusförlaget 1963 efterträddes han av Erik Hyllner, som var utbildad ekonom och hade rekryterats från Bonniers bokklubb Svalan.⁶⁸ Hyllner skulle stanna på Aldusförlaget fram till 1970. Trots att han därmed ledde förlaget under dess mest framgångsrika år har han lämnat betydligt färre spår än sin föregångare i Aldus officiella historieskrivning. Hyllners ledarstil tycks ha varit en annan och långt mindre offentlig än Gedins.⁶⁹ I intervjuer diskuterade han hellre pocketbokfenomenets praktiska och ekonomiska omständigheter än gav uttryck för stor-slagna visioner i Gedins anda. När *Aftonbladets* anonyma utsända rapporterade från Aldus/Delfins tioårsjubileum 1967 omnämndes förlagschefen

Hyllner som ”en lågmäld man”, medan skribenten ”saknade, bittert, förste förlössaren, Per I Gedin. Mannen som gav Aldus åt Bonniers, och såg till att barnet fick växtkraft.”⁷⁰

1970 efterträddes Hyllner av Daniel Hjorth, som tog över rollen som verkställande direktör för Aldusförlaget.⁷¹ Hjorth, som varit anställd på Bonnier sedan 1954, skulle få en något mer framskjuten roll i offentligheten.⁷² Han var en klassiskt skolad humanist som tagit licentiatexamen i litteraturhistoria vid Lunds universitet 1961 och sedermera verkat som litteraturkritiker på *Sydsvenska Dagbladet* och *Bonniers Litterära Magasin*. Under åren 1962–1966 hade han varit *BLM*:s huvudredaktör. Från 1975 och fram till sin död 2020 var Hjorth en återkommande kulturskribent i *Svenska Dagbladet* och publicerade bland annat flera understreckare. Han hade fungerat som litterär rådgivare och översättare på Aldusförlaget sedan 1962 och låg dessutom bakom sex litteraturvetenskapliga antologier som gavs ut på förlaget mellan 1964 och 1975.⁷³

Hjorth skulle lämna tydliga avtryck i Aldus utgivningshistoria, inte minst inom den humaniorainriktade del som var hans speciella gebit. Att det till exempel var han som 1969 tog initiativet till Sven-Eric Liedmans idéhistoriska klassiker *Från Platon till Lenin* (sedan dess utkommen i 15 upplagor med delvis modifierad titel) berättar Liedman i sin memoarbok *Blickar tillbaka* från 2008.⁷⁴ Daniel Hjorth skulle bli Aldus siste förlagschef och stannade kvar på förlaget fram till nedläggningen 1977, då han i stället tog över ansvaret för det nystartade förlaget Alba.⁷⁵

Populärvetenskap i pocket

”Den stora kulturinsatsen gör pocketboken [...] genom den stora populärvetenskapliga utgivningen”, skrev Per I. Gedin i debattboken *Den nya boken*. Som citatet visar låg den populärvetenskapliga utgivningen honom särskilt varmt om hjärtat. Genom denna utgivning hade pocketserierna nämligen, enligt Gedin, tillgängliggjort ett material som tidigare ”i stort sett var oåtkomligt för andra än en handfull specialister”.⁷⁶

Nyckelordet här var folkbildning. För Gedin var den populärvetenskapliga pocketboken ett slags demokratiseringsprojekt, ett sätt att göra avancerad vetenskap åtkomlig för det stora flertalet. Som vi har sett i det förra

kapitlet om tv-programmet *Fråga Lund* var det en tankegång som låg i tiden. Nya och nygamla medier som televisionen och pocketboken skulle verka i folkbildningens tjänst. Sålunda blev det genom den populärvetenskapliga utgivningen som 1960- och 1970-talens svenska pocketserier skulle gå till historien. Den var ”den svenska pocketutgivningens särmerke”, enligt en forskningsrapport som publicerades 1996.⁷⁷ Rapportens författare påpekar att det vid tidpunkten för Aldus grundande redan fanns en etablerad utgivning av skönlitteratur i lågprisformat, exempelvis Bonniers folkböcker och billiga ”kioskpocketböcker”. Det nya med Aldus och liknande pocketserier var i stället att flera av dem innehöll populärvetenskap, skriver rapportförfattaren.

Vilka var då kriterierna för en populärvetenskaplig pocketbok och fanns det några särskilda vetenskaper som ansågs mer lämpliga än andra för pocketformatet? På baksidan av de första årens Aldusböcker presenterades de som exempel på ”en helt ny form av billighetsutgivning” som genom en effektiviserad produktion möjliggjort ”en utgivning till mycket lågt pris där en rad standardverk inom olika ämnen – konst, litteratur, filosofi, ekonomi, naturvetenskap, historia etc. – ingår”. Själva begreppet populärvetenskap förekom dock inte på bokomslag eller annat kringmaterial. I stället beskrevs böckerna som ”fackböcker”, vilkas värde låg i att de ”representerade alla vetandets områden”, samt var billiga och lättillgängliga.⁷⁸ ”För första gången kan hela den stora kundkategori som intresserar sig för kvalificerade böcker inom olika ämnen – litteratur, konst, filosofi, kulturhistoria, ekonomi etc. – erbjudas dessa till ett ur alla synpunkter enastående lågt pris”, som en annonstext förkunnade.⁷⁹

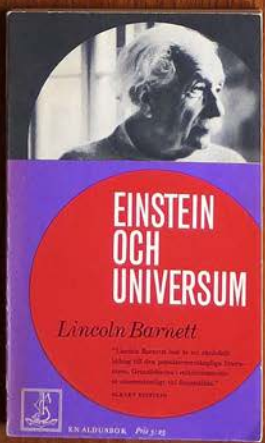
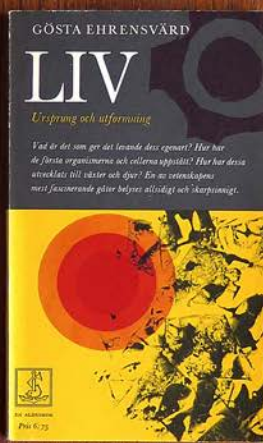
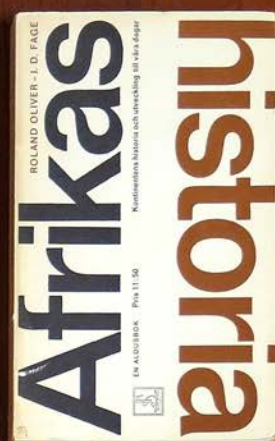
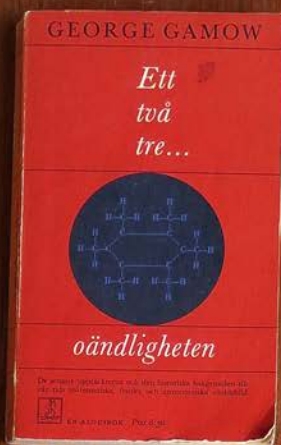
Det fanns en tydlig ambition från förlagets håll att undvika att lyfta fram något enskilt ämnesområde framför andra. Den ämnesmässiga mångfalden framhölls som en styrka i sig och låg i linje med seriens övergripande inramning. Att Aldus var en serie där titlarna skulle marknadsföra varandra genom att konsekvent stå för hög kvalitet framhölls, som tidigare nämnts, ständigt både i reklamtexter och i uttalanden av Per I. Gedin.⁸⁰

När man studerar mediebevakningen under seriens etableringsfas blir dock bilden delvis en annan. Även om Aldusböckerna gärna anmälades i grupp var det tydligt att recensenterna uppfattade vissa titlar och vetenskapsområden som mer relevanta än andra. Under vårsäsongen 1958

presenterade Aldus tre nya böcker: *Universums skapelse* av den sovjetisk-amerikanske kärnfysikern och astronomen George Gamow, *Grekisk och romersk konst* av konsthistorikern Ernst Kjellberg samt filosofen och debattören Ingemar Hedenius *Tro och livsåskådning*.⁸¹ Av dessa titlar var det främst en som rönt ett enskilt medieintresse, nämligen *Universums skapelse*.⁸² Gamows bok, som först publicerats i USA 1952, hade redan utgivits på Bonnier 1953, men då i inbundet hårdband. Titeln var ett typiskt exempel på Gedins uttalade vision att endast ge plats för vetenskapens ”toppnamn” i sin nystartade serie. Även om det fanns andra namn med högre status inom det vetenskapliga facket var Gamow obetingat en av de största när det gällde att föra ut dess upptäckter till en bredare allmänhet. Med böcker som *One Two Three ... Infinity* från 1947 (utgiven på svenska i Aldusserien 1962) och serien om Mr Tompkins var Gamow en minst lika välkänd popularisator av aktuell naturvetenskap som forskare.⁸³

Uppmärksamheten berodde säkerligen på att astronomi var ett högaktuellt ämne. Hösten 1957, när Aldusserien gjorde premiär, hade det sovjetiska rymdprogrammet satt igång en internationell rymdfeber genom uppskjutningen av de två första Sputniksatelliterna. Perioden i slutet av 1950-talet och i början av 1960-talet har ofta framställts som präglad av framstegstro och optimism, inte minst när det gällde naturvetenskapliga forskningsrön inom exempelvis teknik och rymdforskning.⁸⁴ Att det fanns en stor nyfikenhet på naturvetenskapliga ämnen blir även tydligt då man går igenom recensioner av de första säsongernas Aldusböcker. Flera anmälare poängterade att det billiga pocketformatet inneburit en ny möjlighet för allmänheten att förkovra sig i aktuell forskning inom fysik, astronomi och närbesläktade ämnen. Begreppet populärvetenskap likställdes i dessa recensioner gärna med naturvetenskapliga texter i lättillgängliga utgåvor.⁸⁵ ”Till det myckna goda pocketböckerna har åstadkommit i vår bokvärld hör också att populärvetenskapen har fått långt större bokformsmöjligheter än förr”, skrev exempelvis en recensent, som även anmärkte att pocketförlagen fått det svenska folket att ”läsa böcker i fysik och kemi, matematik, biologi, astronomi, geologi och hela bunten naturvetenskaper på löpande band”.⁸⁶ Detta, enligt skribenten, till skillnad från tidigare då läsarna i allmänhet gjorde ”förlagen till viljes och läste bara skönlitteratur och humaniora”.

Att man från Aldus håll faktiskt gjort en poäng av att inkludera humanistiska ämnen i sin utgivning uppmärksammades sällan av recensenterna, som förefaller ha ansett boktitlar inom humaniora i allmänhet vara mer publiktillvända och lättåtkomliga än de naturvetenskapliga motsvarigheterna. Bilden av att de naturvetenskapliga böckerna var de mest efterfrågade nyanserades dock i en intervju från 1963 där Aldus dåvarande chef Erik Hyllner slog fast:

Inom facklitteraturen är naturvetenskapliga ämnen, särskilt astronomin, de mest populära. Lincoln Barnetts *Einstein och universum* har gått i 15 000 ex. och Tor Ragnar Gerholms *Fysiken och människan* i 12 000 ex. Den största upplagan har emellertid Elis Håstads *Sveriges historia under 1900-talet*, nämligen 21 000 ex, och John Allegros *Dödahavsruellarna* har gått i 14 000 ex.⁸⁷

Även om naturvetenskapen gavs ett stort medialt utrymme hade humaniora en stark position rent försäljningsmässigt.

Ernesto Grassi och Allen Lane

Även om man kan tala om en populärvetenskaplig bokgenre innefattar den många olika slags texter. Det kan röra sig om allt från lättfattliga sammanfattningar där vetenskaplig information har anpassats till en bred läsargrupp, till avancerade skrifter som skrivits av fackpersoner men som distribueras i populära kretslopp i form av exempelvis pocketböcker.⁸⁸

Aldus kan sägas ha haft en förmedlande snarare än en populariserande roll, då de texter som publicerades i serien i regel inte var förenklade versioner av vetenskapliga verk utan höll en hög och avancerad nivå. Där hade man delvis en annan ambition än programmakarna bakom *Fråga Lund*, som på ett tydligare sätt vinnlade sig om att ge den akademiska kunskapen en publiktillvänd inramning. De vetenskapliga skrifterna i Aldus åtföljdes dock ofta av ett introducerande förord, där författaren själv eller någon i ämnet insatt person satte in dem i en akademisk och samhällelig kontext.

Aldus hade mycket gemensamt med en av sina europeiska motsvarigheter, nämligen den tidigare nämnda västtyska rde-serien. rde hade startats 1955 på initiativ av filosofen Ernesto Grassi och skulle bli skolbildande

inom västtysk populärvetenskaplig pocketbokutgivning. Grassi var född i Italien, men hade levt i Tyskland sedan 1928. Han hade dock bibehållit starka band till den samtida italienska politiken och kulturen, och under mellankrigstiden var han involverad i det italienska fascistpartiet, så till den grad att han startat en tysk gren i mitten av 1930-talet. 1948 hade Grassi utnämnts till generalsekreterare för det nystartade Münchner Humanismus-Zentrum, som grundats för att stärka den italienska humanistiska traditionen i Tyskland. Detta centrum skulle bli en viktig kulturinstitution i Västtyskland och bedrev bland annat föredragsverksamhet för både forskare och allmänhet. Inriktningen var klassiskt humanistisk, med fokus på konsthistoria, religionshistoria och humanioras samhällsroll.⁸⁹ Grassis förmåga till akademiskt nätverkande var omvittnad. Trots att hans politiska sympatier var välkända lyckades han knyta personer från ett brett politiskt och vetenskapligt spektrum till rde:s redaktionsråd. I denna grupp, som satts ihop för att säkerställa seriens vetenskapliga kvalitet, fanns vetenskapsmän som försvarat motsatta sidor i det världskrig som avslutats ett decennium tidigare.⁹⁰

Precis som i fallet Aldus hade redaktionen bakom rde den uttalade ambitionen att förmedla alla samtidens vetenskapliga frågor i sin serie. rde-serien marknadsfördes som en introducerande encyklopedi över Kunskapen med stort K.⁹¹ Grassi hade en mycket tongivande roll när det gällde rde-seriens urval och inriktning och skrev även introducerande texter till böckerna. 1958 satte han ihop en hel volym med egna kommentarer, register och avsiktsförklaringar som skulle sammanfatta serien fram till dess. Gränsdragningarna mellan olika akademiska inriktningar var skarpa, och även om rde verkade för att överbrygga sådana olikheter kunde det vara en grannliga uppgift i den traditionstyngda bildningens Västtyskland. Grassi poängterade ofta att det i hans bokserie inte var fråga om någon ”populariserad vetenskap för 1,90 mark”. Det var viktigt för honom att göra åtskillnad mellan kunskapsspridning och -popularisering, som ju kan förstås som förvanskning eller förenkling.⁹² För den som ville ge ut en högprofilerad vetenskaplig pocketserie i Västtyskland var denna gränsdragning nödvändig. Tilltaget att ge ut akademiska texter i stora upplagor och till ett lågt pris kunde i sig vara tillräckligt för att själva innehållet skulle misstänkliggöras. Detta var inte en fråga om politisk hemvist, utan

tycks snarare ha handlat om utbildningsbakgrund. Vänstersinnade intellektuella som Theodor Adorno och Hans Magnus Enzensberger argumenterade i uppmärksammade debattinlägg att rde sålde ut vetenskapen genom att ge ut den i pocket och göra den till en kommersiell produkt.⁹³

Det finns stora likheter mellan Grassis självpåtagna roll som Väst-tysklands egen pocketentreprenör och den folkbildande ambition som drev Per I. Gedin till att starta Aldus. Några sådana paralleller har dock aldrig dragits av Gedin själv. Hans förebild var i stället den brittiske förlagsmannen och Penguingrundaren Allen Lane, pocketbokens stora internationella affischnamn. Genom att återkommande referera till Lanes gärning i intervjuer och andra framträdanden aspirerade Gedin på platsen som dennes svenske arvtagare.⁹⁴

Aldus som kunskapsarena

Som tidigare nämnts är det övergripande syftet med det här kapitlet att utforska kunskapens förutsättningar på Aldus kunskapsarena, med särskilt fokus på humanioraämnena och deras kunskapsaktörer. I det följande undersöks därför vilka ämnesområden som bereddes plats i serien, samt vilket utrymme som gavs olika humanioraämnen mer specifikt. Aldusserien och dess underserier förstås här som en sammanhållen, om än mångskiftande, arena för samhällelig kunskaps-cirkulation. Arenabegreppet ger oss möjlighet att förflytta blicken från de enskilda boktitlarna och deras respektive genomslag eller påverkan på samhällsdebatten, till den roll som serien i sig kom att åtnjuta som spelplats för kunskap i den svenska offentligheten. Denna arena skulle förvisso ändra karaktär och inriktning under olika tidpunkter. Medan den i vissa sammanhang fungerade som ett forum för kunskapsförmedling gav den i andra möjlighet till debatt och meningsutbyte mellan personer med sinsemellan olika ståndpunkter.

Att upprätta en komplett lista över alla böcker som utgivits i Aldusserien låter sig inte riktigt göras. Eftersom såväl Aldus egna uppgifter som katalogiseringen i Kungliga bibliotekets databas Libris innehåller felaktigheter måste man räkna med en viss felmarginal.⁹⁵ Då statistiken över svensk bokutgivning länge varit eftersatt framstår dock inte detta som särskilt avvikande. Än i dag saknas en heltäckande utgivningsstatistik, men

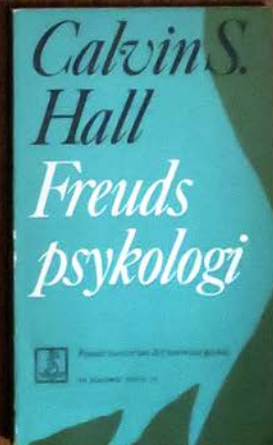
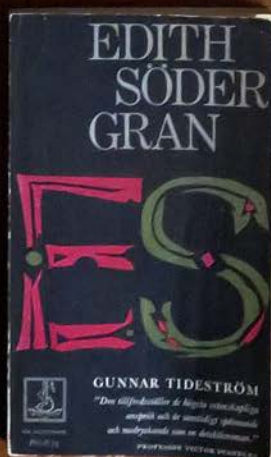
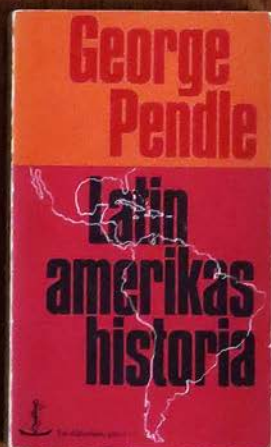
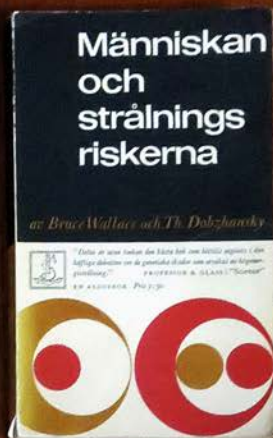
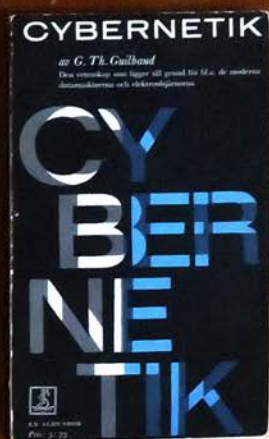

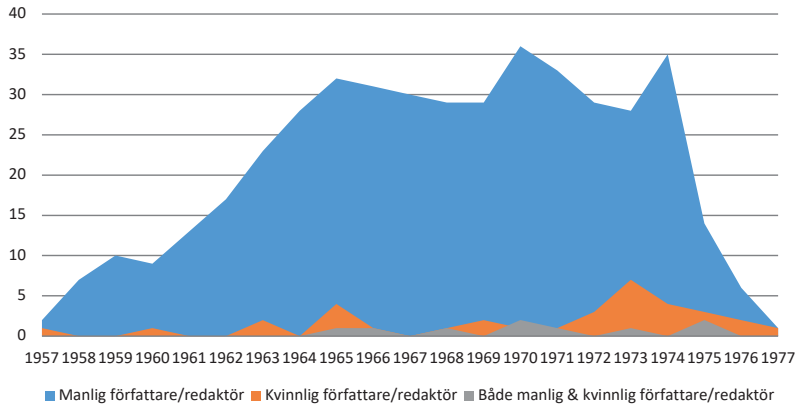
på 1960-talet var problemet långt större.⁹⁶ Siffran varierar dessutom beroende på hur man väljer att räkna in Aldus olika underserier, som Aldus-serien, Aldus Aktuellt, Tribunserien och Aldus2.⁹⁷

I slutet av böckerna fanns en lista över de titlar som dittills hade publicerats i serien, vilken från och med mitten av 1960-talet indelades efter ämneskategori. Ämnesindelningen kunde ibland överbrygga de traditionella gränserna mellan humaniora, samhällsvetenskap och naturvetenskap. Kategorierna ifråga var som följer: "Litteratur, språk", "Konst, musik, film", "Historia, samhällskunskap", "Politik, aktuell debatt", "Ekonomi, sociologi, geografi", "Religion", "Filosofi, psykologi", "Astronomi, fysik, matematik, statistik" och "Biologi, medicin".⁹⁸ I detta kapitel har historia och filosofi räknats in i kategorin humaniora, tillsammans med litteratur, språk, konst, musik och film. Ämnen som psykologi, sociologi, samhällskunskap, ekonomi och politik – eller statsvetenskap – räknas till samhällsvetenskaperna. Antropologin, en vetenskap som brukar placeras i gränslandet mellan humaniora och samhällsvetenskap, räknas i denna sammanställning i första hand till den förstnämnda kategorin.⁹⁹

Den samlade utgivningen av böcker med märkningen Aldus (de skönlitterära Delfinböckerna borträknade) omfattade mellan 470 och 530 titlar under perioden 1957–1977. Dessa var skrivna eller redigerade av sammanlagt cirka 450 personer (sambörfattade eller -redigerade titlar förekom, även om de inte var många). Spridningen var alltså mycket stor. De flesta författarskap representerades endast av någon enstaka bok, även om det fanns personer som gav ut flera böcker i serien. Bland de författarnamn som förekom flitigast i Aldus märks publicisten och statsvetaren Herbert Tingsten (åtta titlar), fysikern Gösta Ehrensvärd (sju titlar), psykoanalytikern Sigmund Freud (fem titlar), pedagogen Thord Erasmie (fem titlar), poeten och översättaren Artur Lundkvist (fyra titlar), psykiatern och debattören R.D. Laing (fyra titlar), journalisten och reseskildraren Jan Olof Olsson, Jolo (fyra titlar), samt litteraturvetarna Gunnar Brandell och Olle Holmberg (fem respektive fyra titlar).

Att uppräknningen ovan endast innehåller mansnamn är inte någon slump. Tvärtom ger det en rättvisande bild av hur könsfördelningen såg ut för serien som helhet. Den manliga dominansen bland Aldus författare var nämligen närapå total. Under de 20 år då serien var aktiv publicerades

Könsfördelning bland Aldus författare

sammanlagt 42 böcker som hade skrivits eller redigerats av en kvinna, alltså mindre än en tiondel av det sammanlagda antalet. Nio av dessa 42 böcker hade dessutom även minst en man som medförfattare eller -redaktör. En liknande fördelning gällde oavsett vetenskapligt område. Här var humaniora inget undantag, snarare tvärtom.¹⁰⁰

Mellan 1957 och 1977 publicerades endast fem humanioratitlar som hade författats av en kvinna. Den första publicerades så sent som 1965 och var en nytgåva av litteraturforskaren Margit Abenius uppmärksammade biografi över poeten och författaren Karin Boye, tidigare utgiven på Bonnier 1950. Åtta år därefter, 1973, publicerades tre titlar av olika kvinnliga författare inom ämnena som kategoriseras som humaniora. Dessa var Emilia Fogelklous kyrkohistoriska klassiker *Heliga Birgitta* från 1919 (i nytgåva med efterskrift av Sven Stolpe), Judith Holmes historiska arbete *Olympiaden 1936: Hitlers propagandatriumf* från 1971, samt *Språkgränsen: En studie i tvåspråkighetens psykologi* av Magdalena Jaakkola. Den sistnämnda titeln var en studie om tvåspråkiga barns språkinläring som Aldus publicerade som originalpocket. 1975 gav man ut *Invandrarbarnen och språket* av Britt-Ingrid Stockfelt-Hoatson, även den en undersökning rörande tvåspråkiga barn.

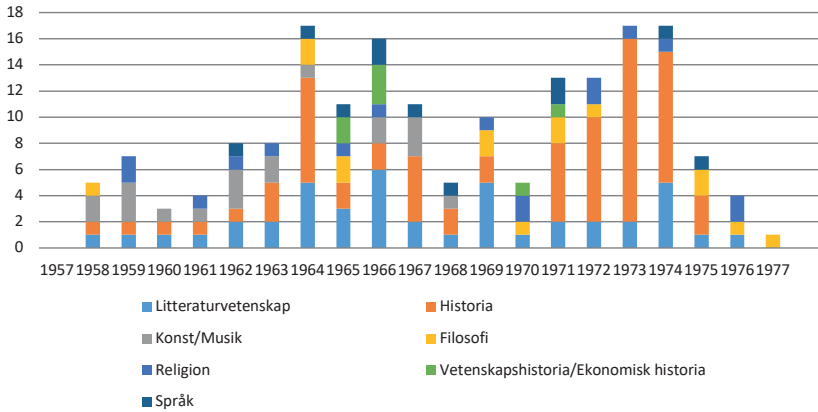
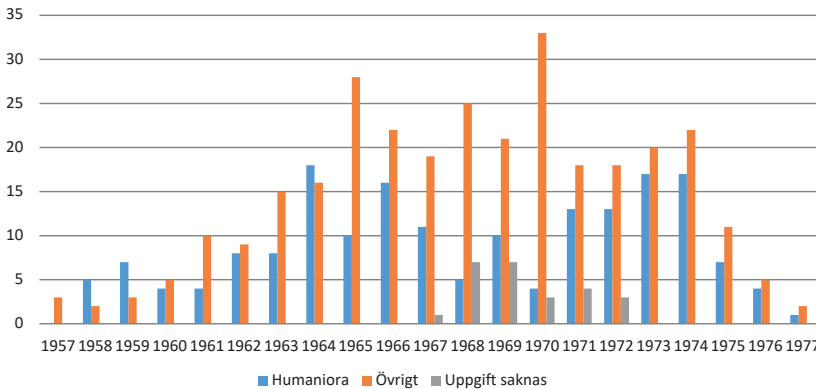
Humaniora i Aldus

Humanioraämnen hade en självklar plats i den samlade utgivningen, även om antalet titlar varierade stort från år till år. Under de första tio åren utgjordes knappt hälften av Aldus utgivning av humanioratitlar, vilket inkluderar genrer som litteraturvetenskap, historia, konst, religion, filosofi, vetenskapshistoria och språk.¹⁰¹ Bilden är dock inte entydig, just på grund av det varierande antalet titlar. Från att ha omfattat sammanlagt tre titlar det första året 1957 (varav ingen inom humaniora) växte den samlade utgivningen till 17 böcker fem år senare, 1962. Av dessa 17 böcker var åtta humanioratitlar, däribland *Vårt språk och vår värld* av Samuel Ichiyé Hayakawa (språkvetenskap), *Djävulens ansikte: Ingmar Bergmans filmer* av Jörn Donner (filmvetenskap) och *Naivister och realister* av Erik Blomberg (konsthistoria).

1964 var humaniora större än andra kategorier tillsammans och uppgick till 18 av sammanlagt 34 titlar. Av dessa kan nämnas *Gustaf Fröding: En levnadsteckning* av John Landquist (litteraturvetenskap), *Källkritik och historia: Norden under äldre medeltid* av Curt Weibull (historia), *Existentialismen är en humanism* av Jean-Paul Sartre (filosofi) och *Mozart: Människan och verket* av Alfred Einstein (musikvetenskap). Åren därpå, 1965 och 1966, utgavs 38 Aldusböcker om året, men antalet titlar inom humaniorakategorin skilde sig åt; 1965 var de endast tio stycken och 1966 16 stycken. Dessa siffror återges även grafiskt i det nedre diagrammet här intill.

Från och med 1968 förändrades bilden och humanioraämnena fick under några år delvis stå tillbaka för en mer samhällsvetenskapligt inriktad utgivning. Som framgår av diagrammet var andelen humanioratitlar som lägst åren 1968–1970, en period då den samlade utgivningen av Aldusböcker var som mest omfattande. Även andelen titlar inom respektive humanioraämne varierade från år till år.

I det övre diagrammet redovisas antalet utgivna titlar enligt fördelningen litteraturvetenskap, konst/musik, religion, språk, historia, filosofi och vetenskapshistoria/ekonomisk historia. Som diagrammet visar var konst/musik, litteraturvetenskap och historia under de första åren ungefär jämnstora kategorier, med en eller ett par publicerade titlar per kategori och år. Även religion representerades med två titlar 1959 samt med en titel årligen

*Humaniorakategorier i Aldus 1957–1977**Aldus humaniorautgivning*

under perioden 1961–1963, för att sedan förekomma i ungefär samma omfattning fram till 1977. Filosofi var en relativt liten kategori med en eller två utgivna titlar åren 1958, 1964, 1965 och 1969. Fördelningen var ungefär densamma under perioden 1970–1977.

Den största variationen rörande antalet titlar stod kategorin historia för.¹⁰² Sammantaget var historia det största humaniorämnet i Aldus, även om variationen var stor både i antal och procentuell andel. Medan endast

fyra historievetenskapliga titlar publicerades under Aldus fem första år skulle snart antalet höjas märkbart vid mitten av 1960-talet.¹⁰³ 1964 publicerades hela åtta titlar, vilket var mer än under decenniets övriga år, tagna var för sig. På 1970-talet skulle historia som kategori stärkas betydligt och utgjorde under åren 1971–1974 den klart största humaniorakategorin.

”De två kulturerna” ifrågasätts

Ämnesindelningen var dock mer komplex än vad som framgår av de båda diagrammen på föregående sida. Många Aldustitlar skulle kunna placeras i mer än en underkategori. Detta gäller i särskilt hög grad titlar som berör naturvetenskapliga frågor ur ett historiskt perspektiv. Hit hör en del av de titlar som kategoriserats som idé- eller vetenskapshistoria. Under denna etikett återfinns böcker som *Tekniken kring människan* av Staffan Ulvönäs (1966) och *Ett två tre ... oändligheten* av George Gamow (1962), medan en titel som *Fysiken och människan* (1962) kategoriserats som naturvetenskap. Den sistnämnda var skriven av kärnfysikern och samhällsdebattören Tor Ragnar Gerholm, som några år senare skulle hamna i centrum för en debatt om vetenskapliga gränsdragningar när han stod som en av två medförfattare till en bok om idéhistoria som skulle delas ut till landets gymnasieelever.¹⁰⁴

Att idéhistoria var ett humanistiskt ämne på frammarsch i Sverige under 1960-talet har konstaterats i tidigare forskning.¹⁰⁵ Denna bild bekräftas av Aldus utgivningslista under dessa år. Listan visar på både starka och varaktiga band mellan naturvetenskap och idéhistoria. Dessutom framgår det att naturvetenskapliga forskningsrön gärna fick en humanistisk tolkningsram inom ramen för bokserien. Närmandet mellan olika discipliner och en vilja till förståelse och samsyn genomsyrar i själva verket flera av inledningstexterna till de naturvetenskapliga skrifter som publicerades i Aldus under åren runt 1960.¹⁰⁶ I *Fysiken och människan*, som skrevs direkt för utgivning i pocketformat på Aldus, var en sådan vetenskapssyn själva utgångspunkten. Gerholms framställning av fysikens historia utgick från antikens natur- och moralfilosofi och tog uttalad ställning mot mediebildens av ”de två kulturerna” som formerande för samtidens vetenskaps-

samhälle.¹⁰⁷ Uppfattningen att det existerade en kategoriklyvning mellan humaniora och naturvetenskap var felaktig och konstruerad, skrev Gerholm, som argumenterade för att den moderna fysiken i högsta grad verkade inom en samhällskontext och med mänsklighetens intressen för ögonen.¹⁰⁸ Gerholms redogörelse blev till ett brandtal när han konkluderade:

Det finns bara en kultur, en värld. Dela gärna upp vetenskaperna i sektioner, ämnen och specialiteter. Det kan vara nödvändigt av administrativa skäl. Men låt oss inte stirra oss blinda på den förvirrande splittringen och den långt drivna specialiseringen. Alla utgår vi från människan och hur hon uppfattar sin omgivning. När allt kommer omkring finns bara en fakultet.¹⁰⁹

Georges-Théodule Guilbauds *Cybernetik*, även den utgiven 1962, är ett annat exempel på en bok som skrevs och gavs ut med den bestämda målsättningen att överbrygga inbillade skiljelinjer mellan vetenskapliga discipliner. Författaren, som i baksidestexten framhölls som ”en av de stora auktoriteterna på cybernetikens område”, underströk i sin inledning att hans forskningsområde ”*inte* är teorin om elektroniska maskiner, data-maskiner eller ’automatiska’ maskiner”, utan ”ett försök till sammanförande och omprövning av tidigare åtskilda forskningsgrenar, ett slags vetenskapernas ’korsväg’”.¹¹⁰

Humanistisk serieutgivning

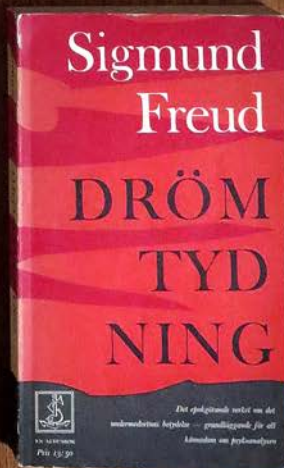
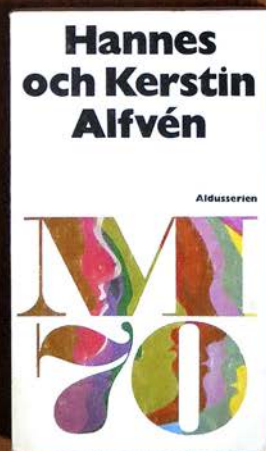
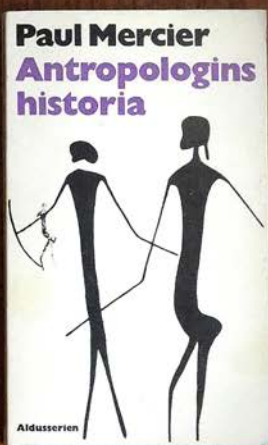
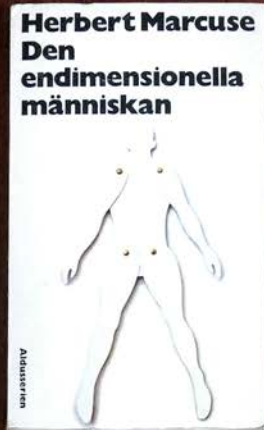
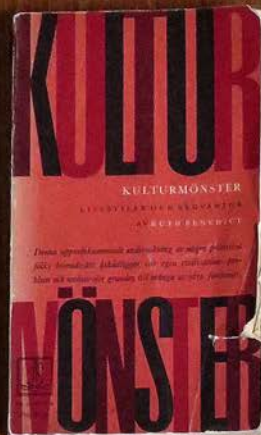
Aldus presenterade ett mindre antal serieutgivningar, eller sammanhängande publiceringar, inom olika humanioraämnen, företrädesvis inom historia och litteraturvetenskap. Två exempel var *Tvistefrågor i svensk historia* och *Tvistefrågor i svensk litteraturforskning* som utgavs 1964 respektive 1966. Som titlarna antyder var det fråga om ett slags syskonutgivning, där man tog sig an två olika humanistiska ämnesområden utifrån en liknande vinkel.

I *Tvistefrågor i svensk historia* samlade docent Birger Sallnäs texter av några av det tidiga 1900-talets mest välkända historiker, de flesta av dem professorer. I boken gav de sin syn på fem historiska sammanhang, vilka länge debatterats inom den svenska historievetenskapen. Flera av bidragen

var av äldre datum och några av de medverkande historikerna var inte längre i livet då boken publicerades.

Två texter av Erik Lönnroth och Gottfrid Carlsson gav olika bilder av forskningsläget rörande upprorsmannen Engelbrekt. Samme Carlsson fick även ställa sin syn på Stockholms blodbad mot Lauritz Weibulls. (Weibull, som avled 1960, var för övrigt farbror till Jörgen Weibull som vi känner från kapitlet om *Fråga Lund*.) 1634 års regeringsform dryftades i två bidrag av Sven A. Nilsson och Nils Ahnlund. Curt Weibull – bror till Lauritz och far till Jörgen – och Arne Stade gav sinsemellan olika tolkningar av tåget över Bält 1658. Olle Holmberg och antologins enda kvinnliga bidragsgivare, Beth Hennings, debatterade Gustav III:s regeringstid. Utgångspunkten för boken var att dessa forskare, som alla stod stadigt i en källkritisk tradition, hade olika idéer om hur denna tradition skulle tillämpas i de aktuella fallen.¹¹¹ Slående för en sentida läsare är att antologin representerar en historiesyn som snart skulle bli starkt ifrågasatt av en yngre historikergeneration, trots att den presenterades som aktuell forskning av den tidens ledande forskare.¹¹²

Tvistefrågor i svensk litteraturforskning, som utkom två år efter sin historievetenskapliga motsvarighet, hade ett lite annorlunda upplägg. Här var det Magnus von Platen, vid tidpunkten docent vid Stockholms universitet och senare professor i Umeå, som själv diskuterade ett urval av de senaste årtiondenas svenska litteraturhistoriska debatter. Under kapitelrubriker som "Vem var Skogekär Bergbo?", "Vem har skrivit Bröllopsz Besvärs Ihugkommelse?" och "Vem var Kellgrens Hilma?" redogjorde von Platen för omdiskuterade författarskap och romanfigurer från 1600-talet och framåt. Han förklarade olika ståndpunkter inom aktuell och äldre litteraturforskning, och gjorde även egna ställningstaganden. På samma sätt som sin historievetenskapliga motsvarighet representerade *Tvistefrågor i svensk litteraturforskning* en vetenskapssyn som inte tagit intryck av det sena 1960-talets påverkan från samhällsvetenskapliga teoribildningar. Tillvägagångssättet var snarast källkritiskt inriktat och inkluderade noggranna redogörelser för de olika källmaterial som den refererade forskningen grundat sig på. Boken är skriven som en traditionell lärobok och innehåller inga kontextualiserande inlednings- eller avslutningstexter. Att den med tiden fått status som en klassiker i sitt slag visar dock det

faktum att den så sent som 2016 återutgavs som e-bok av Albert Bonniers förlag.¹¹³

Mellan åren 1964 och 1971 utkom serien *Synpunkter på ...* i fyra delar, där specialiserade litteraturvetare satte fyra stora svenska författarskap under kritisk belysning.¹¹⁴ Redaktörerna för serien tillhörde den svenska litteraturvetenskapens elitskikt. Gunnar Brandell som redigerade boken om August Strindberg hade 1950 disputerat på en avhandling om Strindbergs Infernokris. Han var professor i Uppsala sedan 1963 och skulle bli ordförande för Strindbergsällskapet året efter publiceringen av Aldus-antologin. Dessutom hade Brandell, som vi kommer att möta igen i nästa kapitel, mångårig erfarenhet som skribent och redaktör på *Svenska Dagbladet* och *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*. *Synpunkter på Strindberg* från 1964 innehåller 13 texter, skrivna mellan 1913 och 1962, samlade i syfte att visa på bredden och perspektivrikedomen hos svensk och internationell Strindbergforskning.¹¹⁵ Det var fråga om ett ”axplock ur ett halvsekels vetenskapliga mödor, från Nathan Söderbloms retoriskt högstämmda men likväl sakligt analytiska begravningstal till amerikanen Evert Sprinchorn”, som *Dagens Nyheters* recensent uttryckte det.¹¹⁶

För boken om Pär Lagerkvist från 1966 ansvarade en annan Gunnar, med efternamnet Tideström, även han professor i Uppsala. Tideströms forskning behandlade modernismen och finlandssvenska författare, och han var tidigare utgiven i Aldusserien med pocketutgåvan av en inflytelserik biografi över Edith Södergran. Antologin om Birger Sjöberg från samma år stack ut i sammanhanget eftersom den var ensam i serien om att ha sammanställts av en person vars akademiska grad var lägre än professors. Lars Helge Tunving, som stod bakom Sjöbergantologin, var dock även han specialiserad på ämnet då han var gymnasielärare med ett mångårigt engagemang i Birger Sjöberg-sällskapet och flera artiklar om författarskapet bakom sig.

Synpunkter på Lars Ahlin från 1971 hade redigerats av Lars Furuland som senare blev professor i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet, även om det låg några år fram i tiden då han ställde samman boken om Ahlin. I denna bok synliggjordes på ett uppenbart sätt den teoretiska nyorienteringen som litteraturvetenskapen, liksom humaniora i stort, stod inför i början av 1970-talet när boken publicerades. Furuland skulle bli den som

grundlade den litteratursociologiska inriktningen som sedan dess varit en specialitet för Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala. Denna intresseinriktning märktes redan i Ahlinboken, där författarens sociala bakgrund och folkhögskolebildning lyftes fram som avgörande för hans livsverk.¹¹⁷ Till skillnad från de andra böckerna i serien var antologin om Lars Ahlin inte skriven av etablerade forskare, utan alla bidrag förutom Furulands eget bestod av studentuppsatser på kandidat- eller magisternivå. Boken var en del av forskningsprojektet "Klassamhällets funktioner: Folkrörelserna" och hade finansierats av Statens humanistiska forskningsråd. I kontrast till vad som var brukligt när det gällde vetenskapliga pocketböcker, vilka ofta recenserades i grupp eller bara omnämndes som hastigast på kultursidorna, uppmärksammades *Synpunkter på Lars Ahlin* av flera av de stora dagstidningarna. I *Aftonbladet* påpekade recensenten det anmärkningsvärda i "detta att akademiska trebetygsuppsatser når offentligheten" genom att publiceras i stor pocketupplaga.¹¹⁸

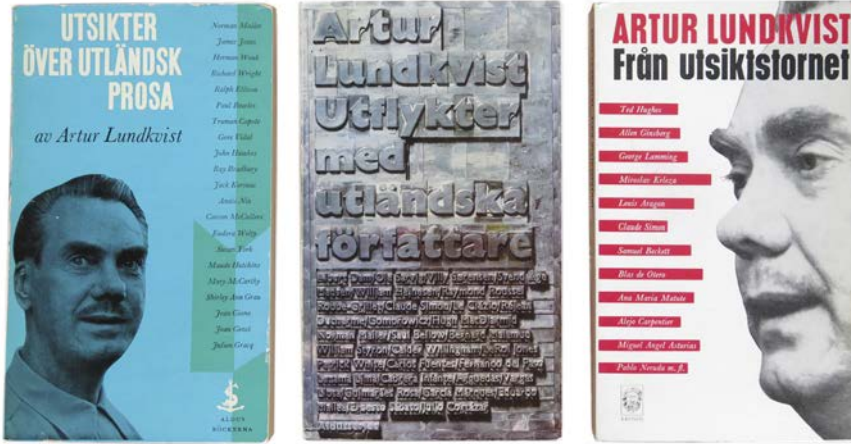
Daniel Hjorth, som 1971 var nytilträdad som verkställande direktör på Aldusförlaget och varit verksam på förlaget som litterär rådgivare sedan början av 1960-talet, var utbildad litteraturhistoriker. Detta var sannolikt en bidragande orsak till att Aldus litteraturvetenskapliga utgivning hade en stark koppling till aktuell svensk forskning på området. Både *Twiste-frågor...* och *Synpunkter på*-serien utgavs i originalpocket, vilket innebar att initiativet till utgivningen hade tagits av personer i Aldus redaktion. Denna utgivningsform var fortfarande ovanlig då den första delen i serien, *Synpunkter på Strindberg*, publicerades, men skulle komma att bli allt vanligare under slutet av 1960-talet allteftersom konkurrensen om pocketbökköparna hårdnade.¹¹⁹ Även andra litteraturvetenskapliga titlar introducerades i originalpocket under tidigt 1970-tal. När *Hängivenhet och distans: En studie i Lars Gyllenstens romankonst* av Hans Isaksson, sedermera förläggare på Bonnier, publicerades i originalpocket 1974 uppmärksammades den i *Expressen* som den första doktorsavhandling som tryckts direkt i pocket. Påståendet fick dock en läsare att reagera eftersom en statsvetenskaplig avhandling hade publicerats i originalpocket av Prisma redan 1971.¹²⁰

*Autodidakten som kunskapsaktör:**Artur Lundkvist i Aldus*

Aldus förlagsredaktörer värnade om goda relationer till den akademiska världen. En stor del av de böcker som gavs ut hade författats eller redigerats av personer med uppbyggnad ställning inom svenska universitet, gärna docenter eller professorer. Detta gäller inte minst utgivningen inom humaniora, där personer med namn som representerade en klassisk bildning är högst framträdande bland de utgivna författarna och redaktörerna. Den typiska kunskapsaktören som utgavs i Aldus var alltså en välrenommerad, manlig akademiker.

Undantagen från denna regel var inte många, men bör ändå lyftas fram för att ge en rättvisande bild av Aldus som humanistisk kunskapsarena. Detta gäller särskilt en av de författare som publicerats flest gånger i serien, nämligen Artur Lundkvist. Denne självlärd poet, översättare och essäist hade varit verksam i den svenska litterära offentligheten sedan 1920-talet och var sedan sin debut med diktsamlingen *Glöd* 1928 utgiven på Bonnier.¹²¹ Genom sina otaliga översättningar, recensioner och litteraturanalyser hade Lundkvist, mer än någon annan svensk författare, gjort sig ett namn som introduktör av den samtida världslitteraturen för en svensk publik.¹²² Inte minst hans översättningar och analyser av latinamerikanska författarskap har enligt Cecilia Alvstad, professor i översättningsvetenskap, haft ett bestående inflytande på den svenska litterära offentligheten.¹²³ En betydande del av denna gärning nådde ut till en bredare publik genom en handfull pocketböcker som publicerades i Aldus.

En samlingsvolym med litteraturkritik av Lundkvists hand, texter som tidigare tryckts i *Stockholms-Tidningen*, *Dagens Nyheter* och *Bonniers Litterära Magasin*, skulle i omarbetad form publiceras som *Utsikter över utländsk prosa* i Aldus 1959. I antologin ingick texter om nordamerikanska och franska författare under åren efter andra världskriget, en essä om samtida afrikansk litteratur, samt ytterligare en som behandlade tre sydamerikanska författarskap.¹²⁴ Lundkvist presenterade själv boken som ett försök att belysa ett antal ”mer väsentliga böcker” och författarskap som enligt honom företrädde ”tidstypiska tendenser: psykologiskt analytiska, socialkritiska, formförnyande”. Med avsiktsförklaringen att presentera material

● **ARTUR LUNDKVIST** var en av Aldus mest namnkunniga humanistiska kunskapsaktörer. Bilderna föreställer tre av de volymer med Lundkvists litteraturkritik som utgavs i serien.

av "sociologiskt intresse" fördjupade sig Lundkvist i teman som den amerikanska "negerromanen", med företrädare som Richard Wright och Ralph Ellison, och kvinnliga författare som Carson McCullers och Anaïs Nin.¹²⁵ I ett kapitel som samlade nio afrikanska författarskap, däribland Mongo Beti, Amos Tutuola, Nadine Gordimer och Peter Abrahams, gav han prov på en primitivistisk litteratursyn som redan tidigare varit typisk för Lundkvists intresse för afrikansk diktning.¹²⁶ Där beskrev han den samtida afrikanska litteraturen som präglad av en "handikappad skapelseprocess" som tagit skada av att författarna tvingats dikta "med främmande uttrycksmedel, saknande den intima, ursprungliga kontakten med det språk de använder sig av".¹²⁷ Språkbruket framstår i dag som djupt konservativt i sin oförtäckta essentialism. Samtidigt bör det understrykas att Lundkvists intresse för den afrikanska litteraturen var både djupt känt och uppriktigt, vilket exempelvis påvisas av hans initiativ att presentera författarskap som Tutuola för en svensk publik.¹²⁸

1965 publicerades en omarbetad version av Lundkvists essäsamling *Ikarus' flykt* från 1939, dock med viss tvekan från författarens sida att döma

av pocketbokens inledning, som skrevs i samband med nyutgivningen. ”I mina egna ögon är boken passerad och måste nu läsas ’historiskt’”, menade författaren, samtidigt som han tillstod att han med *Ikarus’ flykt* troligen hade varit före sin tid. I boken presenteras författarskap som William Faulkner och Saint-John Perse, vilka enligt Lundkvist snarast var ”okända eller ringaktade” vid tidpunkten för den första publiceringen.¹²⁹ Ytterligare två av hans litteraturvetenskapliga essäsamlingar skulle utges i Aldusserien 1969 och 1973, *Utflykter med utländska författare* respektive *Läsefrukter: Intryck av böcker och författare*. Lundkvist stod även som översättare för två böcker som gavs ut i Aldusserien och två av hans översättningar utgavs i Delfinserien.

I recensioner av Lundkvists essäböcker presenterades han vanligtvis som ”introduktör” av utländska författarskap, vare sig dessa kom från USA, Latinamerika eller Afrika.¹³⁰ Det var en beteckning som sedan hans tidiga karriär tycks ha varit reserverad för just honom. Ett annat epitet som ständigt återkommer i beskrivningar av Lundkvist är ”autodidakt”. Det är just som självlärd intellektuell och läshungrig resenär som han brukat framställas i både sina egna och andras minnesbilder.¹³¹ Lundkvists offentliga persona var därmed ett utmärkt exempel på vad idéhistorikern Peter Josephson lyfter fram som en ”historisk typ” som med hans ord personifierar en seglivad europeisk myt om att ”kunskapen tillhör de många, ej blott de utvalda få, och att flit och framåtanda trumfar nedärvda privilegier”.¹³² Denna profil får Lundkvists aktörskap att sticka ut på ett påtagligt sätt bland de professorer och andra akademiker som stod bakom majoriteten av böckerna i Aldus. Lundkvist var redan etablerad som litterär expert då hans första essäsamling publicerades i serien, vilket sannolikt kan förklara den framskjutna plats som hans gärning har i Aldus samlade utgivning.

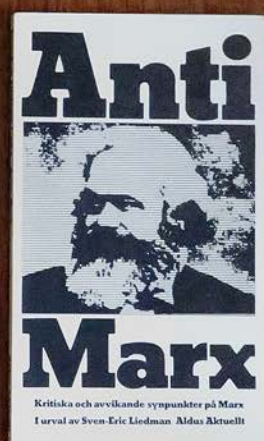
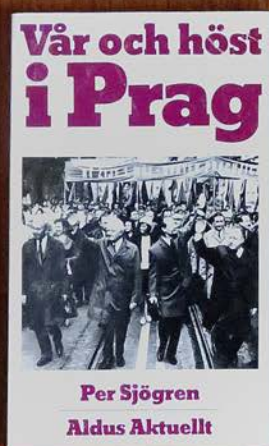
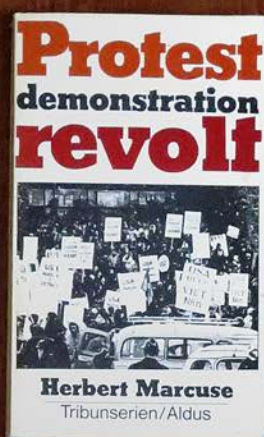
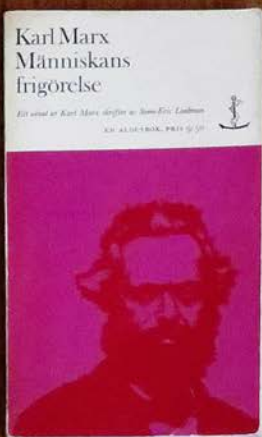
Uppgång och fall

Imitten av 1960-talet tycks uppmärksamheten kring de nya pocketböckerna ha nått sin höjdpunkt. 1965 började *Svensk Bokhandel* ge ut årliga specialnummer om pocketböcker. *Dagens Nyheter* rapporterade att fram till dess hade 893 pocketböcker utgivits i de nya bokserierna. Av dessa var 439

fackböcker eller populärvetenskap, 410 var skönlitteratur och 44 kunde kategoriseras som "diverse".¹³³ Samma år startades Cavefors BOC-serie som några år senare skulle bli känd som den nya vänsterns bokserie framför andra i Sverige.¹³⁴ Rabén & Sjögrens Temaserie, som liksom BOC-serien innehöll både fack- och skönlitteratur, hade grundats året dessförinnan. När även Norstedt 1967 seglade upp med den egna pocketserien PAN hade alla de stora svenska förlagen sin egen pocketserie. PAN var dock en satsning av mer aggressiv kaliber. Serien skulle snabbt bli ledande inom pocketutgivningen genom att man gav ut långt fler titlar per år än någon av konkurrenterna. 1967 publicerades 83 PAN-titlar och 1968 inte mindre än 94.¹³⁵ Med redaktörer som Göran Palm och Jan Guillou låg serien i frontlinjen i utgivningen av den vänsterradikala litteratur som snart skulle utgöra en allt större del av den samlade pocketutgivningen och även bli karakteristisk för den.¹³⁶

Under 1960-talets sista år utkom 659 kvalitetspocketböcker i Sverige och därmed hade den samlade utgivningen ökat med 1 600 procent på tio år.¹³⁷ Den största ökningen inom fackboksgenren stod böcker inom samhälls- och rättsvetenskaperna för. Enligt 1968 års litteraturutredning närapå tjugofaldigades antalet utgivna böcker i denna kategori under några få år.¹³⁸ Att denna utveckling innehöll fröet till sin egen undergång är många analytiker överens om. Per I. Gedin har till exempel argumenterat för att en alltmer politiserad utgivning, som inkluderade många svårtillgängliga och teoretiska texter, samt en accelererande överproduktion var orsakerna till att denna bubbla till sist brast.¹³⁹ I början av 1970-talet började man i förlagskretsar flagga för att man befann sig i en svår ekonomisk situation.¹⁴⁰ Sedan några år tillbaka hade bokpriserna genomgått en kraftig höjning, och i takt med den gick försäljningen ned. Även om det främst var de stora förlagen som på allvar kände av följdverkningarna av denna utveckling var den annalkande "förlagskrisen" högst reell för branschens självförståelse.¹⁴¹ En stor del av skulden för förlagens problem lades på den expansiva produktionen av kvalitetspocketböcker. I litteraturutredningens huvudbetänkande från 1972 talade den tidigare nämnde Lars Furuland, litteratursociolog vid Uppsala universitet, om att kvalitetspocketboken hamnat i en "ond cirkel".¹⁴² Han argumenterade för att sjunkande upplagor hade lett till höjda priser, vilka i sin tur orsakat ännu sämre försäljning.

Bokbranschprofilerna Bengt Holmström och Åke Runnquist hade året före påtalat riskerna med att ägna pocketboken ”en okritisk kolarstro”¹⁴³ – i en bok som utgivits i Aldusserien som originalpocket. Pocketbokens fördelar till trots var den inte ”universallösningen på alla bokens problem”, varnade författarna. De menade att en överproduktion av pocketböcker, som ju ofta innehöll facklitteratur, på sikt skulle hota den svenska utgivningen av skönlitteratur.

Pocketboken och politiken

Den största av Aldus underkategorier, Aldus Aktuellt, gavs ut mellan åren 1960 och 1973 och bestod av 82 titlar. Tanken med Aldus Aktuellt var att ge fördjupad kunskap om aktuella politiska händelser i ett utförande som snarast var att betrakta som journalistiskt. Den första boken i serien hette *Historiens största brott* och behandlade Förintelsen. Aldus Aktuellt kom till som ett komplement till den ordinarie Aldusserien, med Penguin Specials som förebild. I Storbritannien hade Penguin Specials publicerat böcker om aktuella politiska frågor och debatter sedan 1937.¹⁴⁴ Det fanns, enligt Per I. Gedin som tagit initiativet till Aldus Aktuellt, en ambition hos redaktionen som gick utöver att enbart vilja förmedla händelser i samtiden – man ville även aktivt påverka samhällsdebatten.¹⁴⁵ Under de kommande åren skulle denna strävan leda till bokpubliceringar inom en mängd områden. En del av dem fungerade som partsinlagor eller tändande gnistor i efterkrigstidens stora debatter.¹⁴⁶ Hit hörde internationellt uppmärksammade titlar som Simone de Beauvoirs *Djamila Boupacha* (1962), vars vittnesmål om tortyr utförd av den franska armén starkt kom att påverka opinionen mot Algerietkriget, Hannah Arendts klassiska verk *Den banala ondskan: Eichmann i Jerusalem* (1964) och Che Guevaras dagboksanteckningar (1968). Den svenska miljöfrågan, som år 1967 väckts till liv på allvar genom publiceringen av Hans Palmstiernas debattbok *Plundring, svält, förgiftning* (utgiven av Rabén & Sjögren), lyftes i Aldus genom böcker som *Fågeldöd, fiskhot, kvicksilver* av Nils-Erik Landell.¹⁴⁷ Narkotikapolitiken debatterades i *Narkotikafrågan och samhället* (1968) samt *Narkotika och narkomani* (1969) av Nils Bejerot, och jämställdhetsfrågan i Sinikka Ortmark-Stymnes *Mannen i manssamhället: Intervjuer och reflexioner kring skapel-*

sens krona (1970). Vid sidan av Aldus Aktuellt gav Aldusförlaget även ut den liberalt inriktade Tribunserien mellan 1962 och 1971. Enligt en presentationstext som trycktes på omslagen ville serien stå för ”analys och polemik inom politiska, sociala och kulturella ämnen”. Till författarskaran hörde Per Ahlmark, Barbro Berger och Eva Moberg. Seriens redaktör Per Gahrton skulle sedermera göra sig känd som politiker i Folkpartiet och Miljöpartiet.

Den politiska aspekten av den så kallade pocketrevolutionen, som var tydlig både i ett internationellt och i ett svenskt sammanhang, har uppmärksammats av tidigare forskning. Man har framhävt pocketbokens roll som medium för 1960- och 1970-talens västerländska vänsterdebatt.¹⁴⁸ Under några år runt 1970 fungerade vänsterpolitiska texter, i vid bemärkelse, som hårdvaluta i förlagens allt skarpare konkurrens om svenska pocketbökköpare.¹⁴⁹ Det resulterade bland annat i flera samarbeten mellan större kommersiella förlag och olika vänsterengagerade intellektuella och grupperingar.¹⁵⁰ Här var Aldus del av ett större fenomen som inkluderade alla tongivande pocketbokserier under denna period, inte minst Norstedts PAN-serie och Cavefors BOC-serie, men även satsningar som Författarförlagets, Gidlunds och Partisanförlagets respektive serier.¹⁵¹ I den ordinarie Aldusserien publicerades aktuella debattböcker, som Sven-Eric Liedmans översättning från 1968 av Herbert Marcuses *Den endimensionella människan*, som var en av nyckeltexterna för den framväxande studentvänstern, och pocketutgåvan av Sara Lidmans uppmärksammade *Gruva*, publicerad 1969.¹⁵² Även om Aldus därmed hävdade sig i tävlan om den unga vänstersinnade pocketpubliken, tyder mycket på att förlagets intresse för dessa böcker var kommersiellt snarare än ideologiskt.¹⁵³ Här skilde sig Aldusförlagets kunskapsaktörer från en del av de ovan nämnda konkurrenterna.¹⁵⁴

Läsarna och cirkulationen

När det gäller klassiska humaniorämnena som historia, litteraturvetenskap och konsthistoria/konstvetenskap var Aldus knappast banbrytande sett ur ett cirkulationsperspektiv. Utgivningen inom dessa kategorier reflekterade förvisso samtida humanistisk forskning, men ledde sällan till någon sam-

hällelig debatt som utgick från forskningen. Ett undantag från denna regel var Nils-Erik Hansegårds *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?*, utgiven 1968. Denna bok var ett tidigt och ofta ifrågasatt inlägg i den debatt om tvåspråkighet hos barn som fram emot slutet av 1970-talet skulle aktualiseras genom den så kallade hemspråksreformen 1977.¹⁵⁵ Två böcker som nämnts tidigare i kapitlet, *Språkgränsen* av Magdalena Jaakkola och *Invandrarbarnen och språket* av Britt-Ingrid Stockfelt-Hoatson, hörde till samma diskussion.

Utanför det strikta humanioraområdet, inom vad som snarare kan definieras som ett bredare humanvetenskapligt fält, såg det annorlunda ut. Här fanns exempel på hur Aldus pocketböcker fungerade som tidiga och mycket uppmärksammade partsinlagor i samhällsdebatter som skulle få ett stort medialt utrymme och ett allmänt genomslag. I sin idéhistoriska avhandling *Myt och manipulation* från 2008 diskuterar Anna Ohlsson framväxten av vad hon kallar för en ”radikal psykiatrikritik”, som både uppmärksammades och omförhandlades i svensk offentlig idédebatt under några år i skiftet mellan 1960- och 1970-tal. I den debatt som blivit känd som ”antipsykiatridebatten” ifrågasattes traditionell psykiatrisk vård, psykiatriska diagnoser och medicinering. Denna debatt, som hade rötter i en större rörelse i Storbritannien och USA, skulle få återverkningar i synen på såväl vård som psykisk sjukdom i många år framöver.¹⁵⁶ Ohlsson lyfter fram den avgörande betydelse som ett antal pocketböcker med texter av rörelsens företrädare Thomas S. Szasz, R.D. Laing och D.G. Cooper skulle få för den svenska versionen av denna debatt.¹⁵⁷ Vad hon däremot inte nämner är att en betydande andel av dessa boktitlar publicerades i just Aldusserien. Detta gällde exempelvis Laings *Det kluvna jaget*, som gavs ut 1968 och därmed blev den första av dessa böcker som översattes till svenska. Därmed blev den ett slags referensram för den svenska psykiatrikritiska debatten såsom den skulle föras under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet.¹⁵⁸ Denna debatt fördes inte enbart i dagstidningar och andra massmedier utan även inom en framväxande patientrörelse på de berörda sjukhusen, däribland S:t Lars i Lund.¹⁵⁹ Aldus utgivning av psykiatrikritiska böcker och författarskap pågick mellan åren 1968 och 1976.¹⁶⁰

Aldus som humanistisk kunskapsarena

En anonym kvinna står och funderar framför ett pocketbokställ i en större bokhandel. Efter att ha tittat närmare på en konsthistorisk bok om 1900-talsmåleri och ett översiktsverk över världens litteraturhistoria, väljer hon den senare. Med denna scen inleddes det här kapitlet, och samma scen ska avsluta det. *Naivister och realister* av Erik Blomberg och *Världslitteraturens historia* av Francis Bull var två humanioratitlar som gavs ut i Aldus 1962. De var båda representativa för Aldus humaniorautgivning, inte bara som den såg ut under tidigt 1960-tal utan under hela den 20-årsperiod då serien var aktiv. Både *Naivister och realister* och *Världslitteraturens historia* var skrivna av väletablerade humanistiska akademiker. Blomberg var filosofie licentiat i konsthistoria och verksam som konst-, litteratur- och teaterkritiker i *Stockholms-Tidningen* och *Socialdemokraten*. Han var författare till ett femtiotal böcker om konsthistoria och litteraturvetenskap, varav två gavs ut som originalpocket i Aldus.¹⁶¹ Den norske litteraturhistorikern Francis Bull var professor i nordisk litteratur och stod bland annat bakom verk om Bjørnstjerne Bjørnson och Henrik Ibsen. *Världslitteraturens historia* hade publicerats på norska för första gången 1939, och utgåvan i Aldus var en översättning av den omarbetade versionen från 1961.¹⁶² Humaniora hade en självskriven plats i Aldus utgivning. Trots att humaniorautgivningen inte fick samma mediala uppmärksamhet som exempelvis seriens naturvetenskapliga pocketböcker hade de en framskjuten position i den samlade utgivningen. Särskilt böcker inom historieämnet, men även litteraturvetenskapliga verk, hörde i många år till de största enskilda ämneskategorierna i serien.¹⁶³

Vetenskapshistorikern Michael Hagner har analyserat hur pocketbokserien rde och dess redaktör Ernesto Grassi gick i bräschen för en vetenskapssyn som hade målet att överbrygga inbillade klyftor mellan humaniora och naturvetenskap. Idén om att de representerade två radikalt olika kulturer utan förutsättningar för samsyn ifrågasattes skarpt av den temperamentsfulle bokutgivaren som ville samla allt tillgängligt vetande i en encyklopedi i fickboksformat.¹⁶⁴ Det här kapitlet har visat att Aldus grundades utifrån en liknande föresats. C. P. Snows bok *De två kulturerna*, som var den bok som gav nytt bränsle till denna seglivade debatt, publicerades

på svenska 1960 på Bo Cavefors förlag.¹⁶⁵ Redan 1957 hade dock Per I. Gedin lanserat en pocketbokserie som marknadsfördes just med hjälp av sin vetenskapliga bredd. Aldus lanserades som en serie fackböcker som ”representerade alla vetandets områden”. Liksom i fallet rde framställdes Aldus enkla lågprisformat som ett sätt att demokratisera avancerad kunskap och göra den tillgänglig för en större allmänhet. Humaniora lyftes fram i reklamannonser och annan marknadsföring jämsides med exempelvis fysik, ekonomi eller juridik.

Två slags kunskapsaktörer har diskuterats i det här kapitlet. De första var pocketförlagens redaktörer och förlagschefer, som med förlagshistorikern Bo Petersons ord ”väljer och säljer” och därmed har makten att agera som grindvakter och avgöra vilket slags kunskap som ska förmedlas till en läsande allmänhet.¹⁶⁶ Aldusserien åtnjöt redan tidigt en medieuppmärksamhet som till en början var tydligt knuten till den högprofilerade kunskapsaktören Per I. Gedin. Seriens position förefaller dock inte ha påverkats märkbart av att Gedin bytte förlag 1963. Med andra ord var Aldus varumärke starkare än de enskilda aktörer eller titlar som serien uppbars av, något som varit ett uttalat mål redan vid tiden för dess grundande.

Till den andra gruppen hör Aldus författare, vilka hade möjlighet att nå ut med sina alster till en långt större publik än vad som tidigare varit brukligt för den här sortens texter. Det rörde sig vanligtvis om aktiva akademiker som skrev utifrån sin egen forskning, men inte enbart. Författarna Blomberg och Bull i exemplet ovan representerade en aktörstyp som var karakteristisk för Aldus utgivning i allmänhet och för seriens humaniora-utgivning i synnerhet. De var båda tydligt förankrade i en klassisk akademisk tradition. Per I. Gedins ord om att endast ”toppnamnen i varje fack” skulle representeras i serien tolkades gärna som att verk av professorer och andra högt uppsatta akademiker främst kom ifråga för utgivning. När redaktörer eller författare anlätades för utgivning i originalpocket såg det vanligen ut på samma sätt. Akademisk tyngd prioriterades framför andra typer av expertis. Här utgjorde autodidakten Artur Lundkvist ett undantag. Lundkvists position i serien kan dock förklaras med den uppburna ställning som denne hade haft sedan 1920-talet, både som författare av egna verk och som introduktör av utländska författarskap i den svenska litterära offentligheten.

När vi i nästa kapitel ska stifta bekantskap med en annan medial arena, nämligen kulturbevakningen på *Svenska Dagbladets* sida Under strecket, så kommer mycket att kännas igen när det gäller synen på kunskap och expertis. Vi får möta ett forum där ny kunskap diskuterades och analyserades, snarare än producerades och distribuerades. Bland aktörerna som rörde sig där finns namn som känns igen från tidigare kapitel, medan andra namn är nya.